

אריה ארזי¹

ברכת הכוהנים מודל הצרכים של בני העם היהודי

מאמר זה מחבר בין עולם התורה ותיאוריות פסיכולוגיות, ובודק את דרך ההתייחסות לצורכי האדם, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בברכת הכוהנים מחד, ובתיאוריית הצרכים של מסלאו מאידך. מאחר שמקורה של ברכת הכוהנים הוא אלוקי, יש לראות את הברכה כהתייחסות אלוקית לצורכי האדם ולסדר הנכון למילוי צרכים אלה.

הפסיכולוג היהודי האמריקני אברהם מסלאו (1908-1970) פיתח בשנות הארבעים של המאה העשרים את התיאוריה הקרויה על שמו: "מדרג הצרכים של מסלאו". הרעיון המרכזי של תיאוריה זו הוא שיש מדרג אוניברסלי בדרך שבה כל בני האדם מתייחסים לצרכיהם ופועלים להשגתם. ניתן להתייחס לצורכי האדם כפירמידה בת חמישה שלבים כאשר כל שלב מייצג סוג מסוים של צרכים (ראו להלן).

במאמר זה ננסה להוכיח כי יש דמיון רב בין ההתייחסות האלוקית לצורכי האדם ולסדר הנכון למילוי צרכים אלה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בברכת כוהנים, לבין המודלים שהוצעו ע"י מסלאו ואלדרפר שבא בעקבותיו.

מקורה של ברכת הכוהנים בספר במדבר (ו, כב-כז) וזה לשונה (כולל הקדמה וסיום):

וַיְדַבֵּר ה' אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר. דַּבֵּר אֶל-אַהֲרֹן וְאֶל-בְּנָיו לֵאמֹר, כֹּה תִבְרְכוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֲמֹר לָהֶם:

בְּרַכֶּה ה' וַיִּשְׁמְרֶה.

יָאֵר ה' פְּנֵינוּ אֱלֹהֵי, וַיַּחַנֵּךְ.

יִשְׂאֵה ה' פְּנֵינוּ אֱלֹהֵי, וַיִּשֶׂם לָךְ שְׁלוֹם.

וַשְׁמוֹ אֶת-שְׁמִי עַל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וְאָנִי אֲבָרְכֶם.

1 הכותב הוא ראש מנהל הסטודנטים באוניברסיטת בר-אילן, ומרצה בחוג ללימודי ארץ ישראל במכללת אורות ישראל באלקנה.

אריה ארוי

א. מהות הברכה

מצוות עשה מן התורה היא שיברכו הכוהנים את ישראל בכל יום בנשיאת כפיים, ולמעשה זו אחת הדרכים שבהן הקב"ה מברך את עמו ישראל. מן התורה די בנשיאת כפיים וברכה פעם אחת ביום.² בזמן שהתקיימה עבודת הכוהנים בבית המקדש, הייתה נשיאת הכפיים חלק מעבודות המקדש הנעשות עם הקרבת הקרבנות. שלמה המלך תיקן לומר בעת התפילה ברכת כוהנים גם בכל יתר המקומות (בלשון חז"ל "בגבולין", תוספתא סוטה פ"ז ה"ח).

ב. תפקיד ברכת הכוהנים

הרב איתמר אלדר³ מסכם את דברי בעל ה'שפת אמת'⁴ ואת דברי ר' מנחם מנדל מוויטבסק⁵ בעל 'פרי הארץ', ואלו דבריו:

הכהנים מברכים את בני ישראל בכך שהם מביאים את ישראל להיות מוכנים לקבל את הברכה והדבר בא לידי ביטוי בנשיאות הכפיים... והמברך יכול בברכתו, לחוש כי הוא צינור, כי זיכה אותו הקב"ה להיות שלוחו, להביא את ברכת ד' על המתברכים, ומכח זה שניתן לו הוא מבקש לחבר בין שמים לארץ, להיות פתח וקשר הקושר בין המתברכים לבין ברכת ד' המבקשת את מסילתה אל המתברכים, והוא בברכתו מעניק לה מסילה זו.

רש"ר הירש⁶ הולך בדרך דומה ומפרש כי הכוהנים אינם מברכים ברכה משל עצמם. הם חוזרים במדויק על הנוסח המוקרא להם ואין הם אלא בבחינת צינור שדרכו יורד השפע האלוקי על האדם, או כלי שדרכו תגיע ברכת ה' לעמו.⁷

ג. תכלית ברכת הכוהנים

רבי יונתן אייבשיץ⁸ אומר כי "רצון ה' היה במצוות הכוהנים שיתברכו בו ישראל כל אחד מה שצריך לו". דהיינו ברכת הכוהנים נועדה לספק את צרכי האדם. הוא מוסיף ואומר כי רק

2 בחו"ל מקובל לברך ברכת כוהנים רק בימים טובים.

3 "ברכת הכוהנים", בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון, <http://www.ctzion.org.il/vbm/archive/10-chasidut/28naso.ttf> (מאוחזר ל-22/7/07), יש שם הרחבה גם למשמעויות אחרות של הברכה.

4 בפירושו לפרשת נשא תרנ"ב. המחבר הוא רבי יהודה אריה לייב אלטר (תר"ז-תרס"ה; 1847-1905). כיהן כאדמו"ר השני לחסידות גור מגיל 23 ועד לפטירתו.

5 ר' מנחם מנדל מוויטבסק (1730-1788), מחשובי תלמידיו של המגיד ממזריץ', עלה לארץ ב-1777 בעליית תלמידי הבעש"ט וחי בטבריה עד פטירתו. חיבר מספר ספרים, ביניהם הספר פרי הארץ העוסק בקבלה.

6 ר' שמשון בן רפאל הירש (1808-1888) נחשב לאבי שיטת "תורה עם דרך ארץ". מנהיג היהדות האורתודוקסית בגרמניה במאה התשע עשרה.

7 ר' שמשון בן רפאל הירש, ספר במדבר, תרגם הרב מ' ברויאר, ירושלים תש"ן, עמ' סז-סח.

8 בספרו נפש יהונתן. רבי יונתן אייבשיץ (1690-1764) יליד פולין, כיהן כרב קהילה בקהילות אלטונה, המבורג ווואנדסבק. כתב ספרים רבים בנושאי קבלה, חסידות, פרשנות, אגדה והלכה.

ברכת הכוהנים – מודל הצרכים של בני העם היהודי

הקב"ה הוא היודע צרכיו של כל אדם מישראל, וכל הצרכים הללו הוכנסו ע"י הקב"ה בתוך חמש עשרה התיבות של ברכת הכוהנים. זו גם הסיבה לכך שלכוהן אסור להוסיף על ברכות אלו, שכן מקורה של ברכת הכוהנים הוא אלוקי. הקב"ה יצר את האדם, והוא המכיר והמבין את נפש האדם, מאווייו, רצונותיו וצרכיו, והדרך שבה האדם מנסה לספק את צרכיו המגוונים, ולכן יש לראות את הברכה כהתייחסות אלוקית לצרכי האדם ולסדר הנכון למילוי צרכים אלה.

ד. מודל הצרכים של האדם

ראינו לעיל את הדרך שבה מתייחסת התורה לצרכי האדם, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בברכת הכוהנים. כעת ננסה לבחון את הנושא מנקודת מבט אנושית, דהיינו: כיצד כל אדם מתייחס לצרכיו, לצורך לפתח אותם ולספקם ולרצון להגשים את עצמו?
שאלה זו העסיקה פסיכולוגים רבים. אחד הידועים שבהם הוא הפסיכולוג היהודי האמריקני אברהם מסלאו, אשר פיתח בשנות הארבעים של המאה העשרים את התיאוריה הקרויה על שמו: "מדרג הצרכים של מסלאו". תיאוריה זו, הנלמדת עד היום, נחשבת אחת התיאוריות החשובות של המאה העשרים בתחום מדעי ההתנהגות. במסגרת הדיסציפלינה הפסיכולוגית נמתחה על תיאוריה זו ביקורת שעיקרה הוא הטענה הנכונה, שמדרג הצרכים של מסלאו לא הוכח מעולם מבחינה אמפירית. עם זאת, תיאוריית "מדרג הצרכים של מסלאו" משפיעה עד היום על מגוון תחומים במדעי החברה, כולל מנהל עסקים, ניהול, פיתוח ארגוני, חינוך ועוד, אולי בשל העובדה שבמקצועות פרקטיים כגון אלה תיאוריה נחשבת בעלת ערך גם אם אין לה ביסוס אמפירי כל עוד השימוש בה מביא לתוצאות בפועל. על אף הביקורת שצוינה לעיל, מסלאו נחשב גם כיום פסיכולוג מוביל, והתיאוריות והמודלים שהוא פיתח רלוונטיים גם בתקופתנו, עשרות שנים אחרי פטירתו.⁹ מרבית ספרי הלימוד בפסיכולוגיה חברתית וארגונית ובתחומי ניהול והנעת עובדים וחינוך מציגים את התיאוריה שלו. חיפוש בגוגל בערך Maslow מעלה יותר מ-2,300,000 קישורים, עובדה המעידה כשלעצמה על הרלוונטיות הרבה של תיאוריה זו גם היום.

אברהם מסלאו¹⁰ נולד בניו-יורק כבן למהגרים יהודים שהגיעו מקייב. הוריו לא היו יהודים אורתודוקסים והוא התרחק מהמסורת היהודית והפך לאתאיסט. מסלאו היה הומניסט ואוהב אדם, ונראה שאחת הסיבות שהניעו אותו למצוא מה מניע את האדם, קשורה לעליית היטלר לשלטון בגרמניה. מסלאו ניסה להבין מה גורם לאנשים לבחור במנהיגים פשיסטים כדוגמת

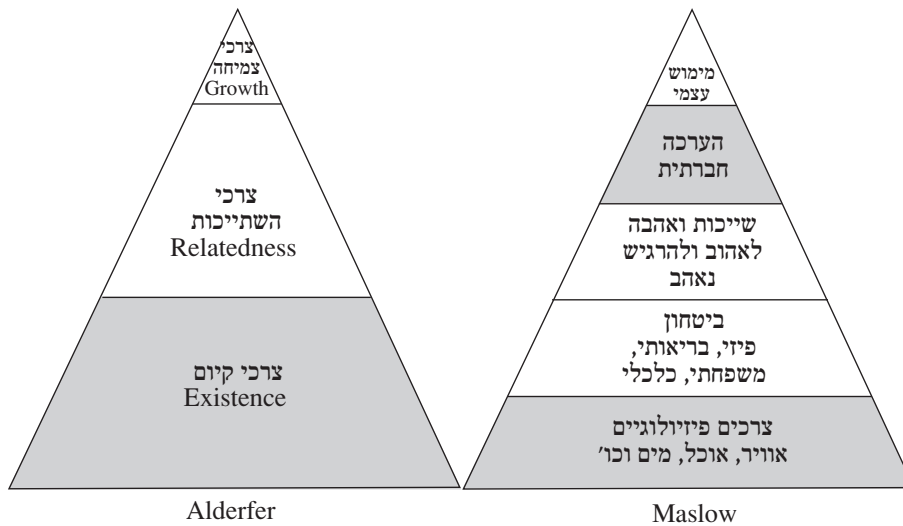
9 מולי"ם מכובדים ביותר מוציאים היום את ספריו. לדוגמה: הספר *Maslow on Management*, הכולל דברים שכתב מסלאו עצמו בנושא הניהול, עם הקדמה של Warren G. Bennis, יצא לאור בשנת 1998 בהוצאת John Wiley and Sons. באותה הוצאה יצא לאור בשנת 2000 גם ספרו: *The Maslow Business Reader* בעריכתה של Deborah C. Stephens ובתוספת הקדמה. בספר – *Integrating Social Science & Ecosystem* Management: A National Challenge By Linda Shela Mou, Diane Publishing, Caldwell 1977

התייחסות נרחבת למודל הצרכים של מסלאו (עמ' 204-206).

10 הפרטים לקוחים מספרו של הופמן (ראו ביבליוגרפיה).

אריה ארוז

היטלר. הוא היה בקיא בכל התיאוריות החשובות בפסיכולוגיה של המאה העשרים, והגיע למסקנה שאף אחת מהן אינה עוסקת במכלול הצרכים של האדם. מסלאו סבר כי המשותף בין בני אדם מתרבויות שונות בכל הקשור לגורמי ההנעה שלהם, עולה על המפריד ביניהם, ולכן חתר למציאת מודל אוניברסלי המסביר את הנעת האדם בדרך למימוש עצמי. כדי לפתח את המודל החליט מסלאו לבדוק אנשים שהצלחתם הייתה יוצאת דופן, ושלדעתו הגיעו למימוש עצמי. הרעיון המרכזי של תיאוריה זו הוא שיש מדרג אוניברסלי בדרך שבה כל בני האדם מתייחסים לצרכיהם ופועלים להשגתם. ניתן להתייחס לצורכי האדם כפירמידה בת חמישה שלבים, כאשר כל שלב מייצג סוג מסוים של צרכים. כמתואר בחלק הימני בציור מספר 1:

ציור 1. פירמידת הצרכים של מסלאו ושל אלדרפר

- השלב הנמוך ביותר כולל את הצרכים הפיזיולוגיים ההכרחיים לקיום: אוויר, אוכל, מים וכו'.
- השלב השני כולל את צורכי הביטחון: ביטחון פיזי, ביטחון בריאותי, ביטחון משפחתי וביטחון כלכלי.
- השלב השלישי מתאר את הצורך בשייכות ואהבה – האדם צריך להרגיש שייך למסגרות חברתיות; הוא רוצה לאהוב ולהרגיש נאהב.
- השלב הרביעי הוא הצורך בהערכה חברתית – האדם רוצה להרגיש שהסביבה מעריכה אותו, מכבדת אותו ומכירה בערכו.

- השלב החמישי והעליון בפירמידה הוא מימוש עצמי, דהיינו הצורך של האדם לפתח את עצמו ולהשתמש בכישורים הייחודיים לו כדי להגיע למימוש הפוטנציאל האישי, להוצאה לפועל של היכולות והכוחות המצויים בו בפוטנציה.¹¹

ה. עקרונות התיאוריה של מסלאו

1. יש סדר קדימויות בהתפתחות צורכי האדם ובסיפוקם. בני האדם ידאגו ראשית לכול לסיפוק הצרכים המצויים במקומות הנמוכים יותר בפירמידה (דהיינו, צרכים פיזיולוגיים קודמים לצורכי ביטחון וכו').
2. כל עוד לא סופק צורך ברמה מסוימת, לא תהיה לאדם מוטיבציה לנסות לספק צורך הנמצא במקום גבוה יותר בפירמידה. מרגע שצורך מסוים סופק, מתעורר הצורך הבא, הגבוה יותר במדרג, ותשומת הלב מתמקדת בו.
3. צורת הפירמידה מבטאת לא רק את סדר השלבים, אלא היא ממחישה גם כי ככול שעולים בשלבי הפירמידה, קטן אחוז האוכלוסייה המגיע לשלב זה. למשל, לשלב העליון, שלב המימוש העצמי, מצליח להגיע רק אחוז אחד מהאוכלוסייה.
4. העלייה במעלה הפירמידה משקפת את התפתחות האישיות וצרכיה. שלושת השלבים הגבוהים בפירמידה הם תלויי תרבות ורקע חברתי. מימוש עצמי הוא צורך אינדיווידואלי המוגדר על פי המאפיינים הייחודיים של הפרט.
5. חשוב לציין כי במאמר המרכזי של א' מסלאו על תיאוריית הצרכים, שפורסם ב-1943, הוא מציין כי המודל הכללי נכון לרוב האוכלוסייה, אולם יש גם חריגים שלגביהם שלבי הפירמידה מתהפכים.¹² במאמרו הוא מזכיר שבעה סוגים של חריגות מהמודל, כמו למשל אנשים שלגביהם הערך החשוב ביותר הוא רעיון, אידאל, ערך מוסרי וכדומה. אנשים אלו יהיו מוכנים אף לרעוב כדי לראות את רעיונם מתממש. מסלאו מציין כי יש אנשים המוכנים גם למסור את נפשם על קיום ערכים אלה (people become martyrs).

המודל של מסלאו פותח ושונה ע"י חוקר בשם אלדרפר (Alderfer) שפרסם ב-1972 את מודל ה-E.R.G.; מודל שלוש קבוצות הצרכים של אלדרפר.¹³ בהתאם למודל זה ניתן לחלק את מכלול צורכי האדם לשלוש קבוצות של צרכים:

1. Existence: צורכי הקיום (צרכים פיזיולוגיים + צורכי ביטחון)
2. Relatedness: צורכי השתייכות; צרכיו החברתיים של האדם.
3. Growth: צורכי צמיחה (כבוד, הערכה ומימוש עצמי).

11 במאמרו של מסלאו ("A Theory of Human Motivation"), עמ' 382. ראו פרטים מלאים בביבליוגרפיה.

12 שם, עמ' 387-389.

13 C. Alderfer, *Existence, Relatedness, & Growth*, Free Press, New York 1972

אריה ארוז

גם אלדרפרר סובר כי כאשר צורך ברמה מסוימת מגיע לידי סיפוק, אנו פועלים כדי לספק את הצרכים הגבוהים ממנו. לדעתו ייתכנו גם תהליכים הפוכים, דהיינו כאשר מצב שבו אין אפשרות לספק קבוצת צרכים גבוהה – צרכי צמיחה למשל – מביא לפיצוי בתוספת של צרכים מדרג נמוך יותר, כמו צרכי ההשתייכות או צרכי קיום. למעשה אלדרפרר מדבר על שלוש קבוצות נפרדות של צרכים, כאשר ההתייחסות שלו לסדר סיפוק הצרכים גמישה יותר מזו של מסלאו. המודל של אלדרפרר עדיין רלוונטי היום (למעלה משלושים שנה אחרי פרסומו), ומצוטט בספרים שהתפרסמו אחרי שנת 2000.¹⁴ מכל מקום, המשותף לשני המודלים הללו הוא התייחסותם לכך שצורכי האדם מדורגים, ובמצב רגיל ונורמלי יש סדר בסיפוק הצרכים כמודגם בציור מספר 1 לעיל.

1. מודל הצרכים של העם היהודי ופירמידת הצרכים של מסלאו

ראינו כי על פי המודלים של מסלאו ואלדרפרר, יש חלוקה של צורכי האדם לקבוצות שונות, ויש מדרג בין הצרכים, החל בצרכים הבסיסיים ביותר וכלה בצרכי צמיחה ומימוש עצמי. השאלה שבה אבקש לדון היא: האם גם בברכת הכוהנים הנאמרת מזה אלפי שנים, והמראה, כאמור, את ההתייחסות האלוקית לסיפוק צורכי האדם, ניתן למצוא מדרג בסדר הברכות. טענותיי המרכזיות במאמר זה הן:

1. גם בברכת הכוהנים יש מדרג. הברכה מחולקת לשלוש, וכל אחת בפני עצמה מתייחסת לצרכים אחרים של האדם באופן מדורג הדומה למדרגים של מסלאו ואלדרפרר כפי שנראה להלן.
2. התייחסותו של אלוקים לברואיו ולצרכיהם, כפי שהיא באה לידי ביטוי בברכת הכוהנים, מעידה על כך שצורכי האדם אינם נתפסים כחטיבה אחת. יש סדר, היגיון וחוקיות בצרכים אלה ובהתייחסות האלוקית למילויים.
3. למסקנה הנובעת משני הטענות דלעיל יש משמעות מעשית וחינוכית בעיני האדם המאמין.
4. גם למבנה הפנימי של הטקסט המקודש של ברכת הכוהנים, דהיינו לסדר של המילים והמשפטים, יש משמעות רבה. מבנה הברכה, כמו המילים עצמן, מעיד על הדרך שבה הקב"ה מתייחס לצורכי האדם באמצעות ברכותיו, ועל המדרג שבצרכים אלה. רעיון זה מצא גם ביטוי הלכתי בהלכה הקובעת כי הכוהנים חייבים לברך את העם בדיוק בנוסח הכתוב ובסדר הכתוב, ואסור להם להחליף את סדר הברכות.

14 למשל: McCormack ב-2003 ו-Rigolosi ב-2005.

ז. מדרג בברכת הכוהנים

הברכה הראשונה בברכת הכוהנים עוסקת בנושאים גשמיים, והיא מקבילה לשני השלבים הראשונים במודל של מסלאו: צרכים פיזיולוגיים וצורכי ביטחון. הברכה האמצעית עוסקת כולה בעניינים רוחניים – שייכות, אהבה והערכה חברתית, ולפיכך היא מקבילה לשלבים האמצעיים במודל של מסלאו. בחלק הראשון של הברכה השלישית מובעת קרבת אלוקים אינטימית, וחלק זה מקביל לשלב הרביעי במודל של מסלאו – הצורך בכבוד ובהערכה. ובסיום הברכה עומד השלום כערך הנעלה ביותר, המקביל למימוש העצמי הנמצא בראש פירמידת הצרכים של מסלאו ואלדרפר.

עיון ראשוני מראה כי בברכת הכוהנים יש מדרג מן הבחינה הצורנית הטכנית: הברכה הראשונה כוללת שלוש מילים (15 אותיות) – יברכך ה' וישמרך. הברכה השנייה כוללת חמש מילים (20 אותיות) – יאר ה' פניו אליך ויחַנֶּךָ. והברכה השלישית כוללת שבע מילים (25 אותיות) – ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום. בחינה יסודית יותר מעלה כי המדרג מצוי גם בתוכן הברכות.

הברכה הראשונה: "יְבָרְכֶךָ ה' וְיִשְׁמְרֶךָ"

הבה נעיין בפירושים השונים שניתנו לפסוק זה. מדרש ספרי (במדבר פסקא מ) דורש: "יברכך ה' בנכסים" – שיתברכו נכסיו, "וישמרך בגוף" – שמירה מחוליים. רש"י על אתר מפרש שהכתוב מדבר על שמירה מן המזיקים: "וישמרך" – שלא יבואו שורדים ליטול ממנו (משנת רבי אליעזר פ"ד, עמ' 73); "וישמרך" – מן הגייסות ומן המלכויות, שלא יקחו רשויות השלטון את ממנו כמיסים". על פי פירושים אלה יש בברכה זו התייחסות ישירה לנושא הביטחון; ביטחון כלכלי וביטחון פיזי.

יש הרואים ברכה זו כברכת הפיריון בהיבט הפיזיולוגי שבה: "יברכך" – זו ברכת פרי האדמה, וולדות אדם וולדות בהמה" (משנת רבי אליעזר פ"ד, עמ' 73), כלומר יברכך וישמרך בבנים ובבנות. ויש הרואים כאן ברכה לזקנה ולחיים ארוכים (לקח טוב). מפרשים רבים מדגישים את הקשר שבין ברכה ושמירה ואת העובדה שרק בורא העולם יכול לתת ברכה ושמירה יחד, כדברי התנחומא (בובר, פרשת נשא סי' יח):

עם הברכה – שמירה. מלך בשר ודם יש לו אוהב בסוריא והוא יושב ברומי, שלח המלך אחריו עלה ובא אצלו, נתן לו מאה ליטרין של זהב, טענו, יצא לדרך. נפלו עליו ליסטיין ונטלו כל מה שנתן לו (המלך) וכל מה שהיה אצלו. שמא יכול המלך לשומרו מן הליסטיין? לפיכך נאמר "יברכך ה' וישמרך".

הקב"ה יכול לשמור על האדם, מה שאין כן מלך בשר ודם.

לאור האמור ניתן להכליל ולומר כי מפרשים רבים רואים בברכה זו את הרובד המקביל לצרכים הפיזיולוגיים וצורכי הביטחון במודל של מסלאו, או לצורכי הקיום במודל של אלדרפר.

הברכה השנייה: "יָאֵר ה' פְּנֵי אֵלֶיךָ, וַיַּחַנְךָ"

הפירושים הרבים לברכה זו שמים דגש על היחס החברתי ההדדי שבין האדם והסוכבים אותו. המשמעות העיקרית של "וַיַּחַנְךָ" היא: ייתן את חַנְךָ בעיני חבריך. משמעות זו מצאנו גם במקורות מקראיים אחרים, כגון: "ויהי ה' את יוסף, ויט אליו חֶסֶד, ויתן חֲנוּ בעיני שר בית הסהר" (בר' לט, כא); "ותהי אסתר נשאת חן בעיני כל רֵאִיָה" (אס' ב, טו); "ומצא חן ושכל טוב בעיני א-להים ואדם" (משלי ג, ד). המדרש מפרש אף הוא ברוח זו: "וַיַּחַנְךָ – יתן בכם דעת שתהיו חוננים זה את זה ומרחמין זה את זה" (במדבר רבא וילנא, פרשה יא).

לפי מדרש תנחומא (בובר, פרשת נשא סי' יח), פירוש הברכה השנייה הוא: יאר – זה מאור פנים של הקב"ה עצמו שיראה לך פנים שוחקות. והספרי זוטא (פסקה ו) משלים: "וַיַּחַנְךָ – בדעת בחכמה ומוסר ובינה השכל". לפי פירושים אלה בולט מאוד ההבדל בין הברכה הראשונה לשנייה. בעוד שהברכה הראשונה כל עניינה בגשמיות, הרי הברכה השנייה עוסקת כולה בעניינים רוחניים. יתרה מזו, ברכה זו מראה את הצורך של אדם מישראל להשתייכות; השתייכות בעיקר לעולמו של הקב"ה – עולם התורה והמצוות, ולקבוצת בני העם היהודי הנבדלת משאר בני אנוש בהיותה מאוחדת על ידי מטרות רוחניות, לאחר שקיבלה עליה עול מלכות שמיים. השתייכות לקבוצה זו ע"י קיום המצוות, ובייחוד מצוות התפילה, מקנה לכל אחד מחברי הקבוצה חוסן נפשי.¹⁵ עוד מצאנו (בתנחומא ישן, פרשת נשא סי' י): "יאר ה' – יעמיד ממך בנים בני תורה... יעמיד ממך כהנים שמאירין את המזבח... יעמיד ממך נביאים". גם בפירוש זה רואים התייחסות חברתית שכן הוא מציין אנשים רוחניים המצויים בחברה ומרוממים אותה.

נמצאנו למדים כי הברכה האמצעית מביעה שייכות, אהבה והערכה חברתית. דהיינו, ברכה זו מקבילה לשלבים השלישי והרביעי במודל של מסלאו, ולשלב האמצעי במודל של אלדרפר. כאן המקום לציין כי הצרכים במרכז הפירמידה של מסלאו – שייכות אהבה והערכה חברתית – באים לידי ביטוי גם בהלכות ברכת הכוהנים. לפני שהכוהנים פונים לברך את הציבור, עליהם לברך ברכה מקדימה: "אשר קידשנו במצוותיו וציונו לברך את עמו ישראל באהבה". בין הכוהן המברך ובין הקהילה המתברכת חייבים לשרור אהבה, הרמוניה חברתית ותחושת שייכות, שאם לא כן אסור לכוהן לברך.¹⁶ בברכת הכוהנים יש גם דין של "פנים אל פנים", דהיינו הכוהנים והמתברכים חייבים לעמוד כשפני הכוהנים מופנים אל פני המתברכים. הרב פערלא הציע בספר המצוות לרס"ג (חלק א, מצווה טז) נימוק מעניין לדין זה. הוא מבאר שבמידה פנים אל פנים יש "סימן שהקב"ה אוהב את ישראל", כאשר המפגש שבין העם ובין הכוהנים מבטא כל כולו את אותה אהבה.¹⁷

15 ראו ר' וולף, "תפילה ותשובה בימים נוראים כמקור לחוסן האדם", אתר פרשת השבוע של אוניברסיטת בר אילן, דף שבועי לראש השנה תשס"ג (מס' 461).

16 באר היטב ס"ק כ' על שו"ע אורח חיים סימן קכ"ח הלכה יא: "הטעם שאומרים 'באהבה' משום דאיתא בזהר כל כהן דלא רחם לעמא, או עמא לא מרחמין לה, לא ישא כפיו". וראו במאמרי "ברכת הכוהנים והרמוניה חברתית", אתר פרשת השבוע של אוניברסיטת בר אילן, דף שבועי לפרשת 'נשא' תשס"א (מס' 395).

17 עוד על האהבה בברכת הכוהנים ראו: הרב עזרא ביק, "מהותה של ברכת כהנים", בית המדרש הווירטואלי של

ברכת הכוהנים – מודל הצרכים של בני העם היהודי

הברכה השלישית: "ישא ה' פניו אליך, וישם לך שלום"

המשמעות העיקרית של נשיאת פנים היא "הרמת הפנים והפנייתם לכיוון שלך".¹⁸ חז"ל לימדונו כי נשיאת פנים זו היא העדפה הנובעת מיחסו המיוחד של הקב"ה לעם ישראל; יחס של קרבה ואינטימיות היוצר את נשיאת הפנים, את האפשרות שלא לכעוס גם כאשר מצד הדין ראוי לכעוס. רעיון זה בא לידי ביטוי במקומות שונים, כמו למשל במדרש במדבר רבה (פרשה יד, ז):

וכי הקב"ה נושא פנים, והלא כבר נאמר אשר לא ישא פנים? אמר הקדוש ברוך הוא: כשם שהם נושאים לי פנים, כך אני נושא להם פנים. כיצד? כתבתי בתורתך: "ואכלת ושבעת וברכת", ואדם מישראל יושב הוא ובניו ובני ביתו ואין לפנייהם כדי שביעה, ונושאים לי פנים ומברכין, ודקדקו על עצמן עד כזית, עד כביצה, לפיכך, ישא ה' פניו וגו'.

מה הרעיון המובע במדרש זה? שני פסוקים העוסקים במידותיו של הקב"ה סותרים לכאורה זה את זה. האחד בענייננו: "ישא ה' פניו אליך", והשני בדברים (י, יז): "אשר לא ישא פנים". מדרש תנחומא (האזינו ד) פותר את הסתירה בהדגשת המילה "אליך": לעם ישראל הקב"ה אכן נותן יחס מועדף ונושא להם פנים, ואילו ביחס לאומות העולם קיים הכלל "אשר לא ישא פנים". אך לפי המדרש המצוטט לעיל, שתי האמירות מתייחסות לעם ישראל. הדוגמה במדרש מתארת מצב שבו אדם מברך ברכת המזון גם כאשר הוא אינו שבע, ובכך הוא כביכול נושא פניו כלפי הקב"ה, והקב"ה מצדו משיב על כך ביחס דומה של נשיאת פנים והעדפה כלפי ישראל. בנשיאת הפנים ההרדית אנו מוצאים ביטוי ליחס האינטימי השורר בין הקב"ה לעמו. רעיון האינטימיות מופיע גם במדרש הבא (במדבר רבה וילנא פרשה יא):

"ישא ה' פניו וגו', יהפך פניו כלפי אצלך, לא דומה שואל שלום חבירו בתוך פניו, כשואל מן הצדדין. אלא ישא ה' פניו אליך יהפך פניו אצלך כמה דתימא (ויק' כו, ט) "ופנתי אליכם והפריתי".

ראינו כי בהתאם למודלים של מסלאו ואלדרפר השלבים העליונים במדרג הצרכים הם צורכי צמיחה (כבוד, הערכה ומימוש עצמי). לדעתי זו המשמעות של נשיאת הפנים של הקב"ה לישראל כפי שהיא באה לידי ביטוי במדרשים דלעיל.

מימוש עצמי של האדם היהודי

ציינו לעיל כי השלבים הגבוהים בפירמידה הם תלויי תרבות ורקע חברתי, וכי מימוש עצמי הוא צורך אינדיווידואלי המוגדר על פי המאפיינים הייחודיים של הפרט. לטענתי, הדרך למימוש

ישיבת הר עציון, <http://www.etzion.org.il/vbm/archive/12-halak/27birkatkohanim> (מאוחר ל-22/7/07).

18 א' כהן, "ישא ה' פניו אליך", אתר פרשת השבוע של אוניברסיטת בר אילן, דף שבועי לפרשת 'נשא' תשנ"ז (מס' 188). כהן עומד על ההבדל שבין פשט הכתוב "יהפך פניו כלפי אצלך" לבין מדרשו שהוא הפליה לטובה ביחסו של ה' לעם ישראל לעומת יחסו לגויים. לדעתי אין הבדל משמעותי בין הרש לבין הפשט.

אריה ארוי

עצמי של היהודי המאמין מושגת על ידי קרבתו לאלוקיו. רעיון זה מובע בתנ"ך במקומות רבים, כגון: "אחת שאלתי מאת ה' אותה אבקש שבתי בבית ה' כל ימי חיי לחזות בנעם ה' ולבקר בהיכלו" (תה' כז, ד); "צְמֹאֵה נַפְשִׁי לֹא-לֵהִים לְאֵ-לֵי חַי, מְתִי אָבוֹא וְאֶרְאֶה פְּנֵי אֱ-לֵהִים" (שם מב, ג); "נִכְסְפָה וְגַם-פְּלִתָה נַפְשִׁי לְחֻצְרוֹת ה'" (שם פד, ג) ובהמשך "כִּי טוֹב יוֹם בְּחֻצְרֶיךָ מֵאֶלֶךָ" (שם, יא), וכן "ואני קרבת א-להים לי טוב" (שם עג, כח) ועוד. מצאנו גם כי ברכת הכוהנים מכוונת אותנו להתקרב אל המימוש העצמי של היהודי המאמין, ע"י השגה של קרבת אלוקים.

הקרבה האינטימית אל ה' המובעת בחלק הראשון של הברכה השלישית – "ישא ה' פניו אליך" – מביאה לסיום הברכה ולפסגתה: "וישם לך שלום". השלום, שהוא אחד משמותיו של הקב"ה הוא **הערך העליון ביותר** בעולם היהודי. ערך זה נתפס כתגמול העליון שהקב"ה יכול להעניק לאוהביו. המדרש (ספרי זוטא) מציין "שכל מעשים וזכויות שעשה אברהם אבינו לא נתן לו הקב"ה שכרו אלא שלום, שנאמר 'ואתה תבוא אל אבותיך בשלום'" (בר' טו, טו). גם יעקב אבינו ביקש שלום: "ושבתי בשלום אל בית אבי" (בר' כח, כא), והנביא מלאכי אומר בשם ה' בהתייחסו לאהרון: "בריתי היתה אתו החיים והשלום" (ב, ה). זה היה גם השכר ששילם ה' לפינחס הכהן על קנאתו: "הנני נתן לו את בריתי שלום" (במדבר כה, יב). השלום הוא השכר הניתן גם ללומדי התורה, ככתוב: "שלום רב לאהבי תורתך" (תהלים קיט, קסה). והשלום הוא גם שכרם של עושי הצדקות: "והיה מעשה הצדקה שלום, ועבדת הצדקה השקט וְנִטַח עד עולם" (ישעיה לב, יז).

במסכת דרך ארץ זוטא מוקדש פרק שלם למעלת השלום כערך עליון.¹⁹ הקב"ה שמו שלום, ישראל שמם שלום, המשוח שמו שלום, ואפילו מלאכים זקוקים לשלום, קל וחומר בני אנוש. במדרש ויקרא רבא (פרשה ט, ט) מובאים דברי ר' יהושע דסכנין בשם רבי לוי:

גדול השלום, שכל הברכות וטובות ונחמות שהקב"ה מביאן על ישראל חותמין בשלום. בקריאת שמע "פורס סוכת שלום"; בתפלה – "עושה שלום"; בברכת כוהנים – "וישם לך שלום".²⁰

בעל "אוצר חיים"²¹ אומר על "וישם לך שלום" שהמילה "שלום" היא מילה אחת המחזיקה הרבה מובנים ספונים וחשובים, מכילה כל טובות שבעולם, עד שאין כל אדם יכול לתרגמה כל צרכה לכל לשון ושפה אחרת, ולפיכך אמרו חז"ל (סוטה לח ע"א): "כה תברכו – בלשון הקודש". ש' רצבי אומר על סיומה של ברכת הכוהנים: "השלום אינו עשוי ליפול כחסד משמים. על האדם להכשיר את הקרקע וליצור מציאות שיתכן לכונן בה שלום... השלום... מקבל משמעות של ערך שעל יחידים וקבוצות לממשו".²²

19 וראו באתר דעת – <http://www.daat.ac.il/daat/toshba/zuta/11-2.htm>, (מאוחר ל22/7/07).

20 להרחבה בנושא עיינו בספרו של גפנר על ברכת כהנים.

21 מובא שם.

22 ש' רצבי, "רעיון השלום בברכת הכוהנים ובמשנתו של א"ד גורדון", בספר הוגים בפרשה בעריכת נפתלי רוטנברג, ספרי חמד, מכון ון ליר, ירושלים 2005.

ברכת הכוהנים – מודל הצרכים של בני העם היהודי

בראש פירמידת הצרכים של **ברכת הכוהנים** עומד השלום כערך הנעלה ביותר, שכולם כה צריכים לו ולצערנו רק מעטים זוכים לו, והרי זו מקבילה למימוש העצמי המרבי **במודל של מסלאו**. המימוש העצמי הוא צורך שלעולם לא ניתן לספקו במלואו, ורק מעטים מצליחים להשיגו באופן חלקי. מעניין לציין כי בשנים 4-1943 עבד א' מסלאו עם הסטודנטים שלו ב-Brooklyn College והוא ביקשם לכתוב על אדם שהם מכירים שמימש את עצמו במידה המרבית. בהדרכה שנתן לתלמידיו הוא השתמש במספר מונחים המאפיינים מימוש עצמי כמו: **שלום**, רוגע ועוד.²³

מדרג בברכת הכוהנים לפי מפרשים שונים

עד כה בדקנו את תוכנה של כל אחת מהברכות בנפרד. עמדנו על משמעות הברכה, ראינו כי יש בברכת הכוהנים מדרג וכי ניתן להשוות מדרג זה למודלים של מסלאו ואלדרפר. עיון נוסף במקורות מעלה שיש פירושים בהם הדרשן או המפרש היה מודע למדרג הפנימי של ברכת הכוהנים והתייחס לכך.²⁴ ר' יצחק עראמה²⁵ כותב:

כי אלו השלוש ברכות הם מיוחדות לשלוש צרכים הכרחיים אשר לנו, והאחד צרכי גופותינו בעניין הממונות וכל הנלווה אליו מהקניינים הזמניים... והשני צרכי נפשותינו בעניין ההשכלה... השלישי הוא צרכנו לבינינו ובין אלוקינו, והוא לקבל משאת פניו ודבקות אהבתו... וגם לזה לא יושלם כי אם במה שבא... באומרו "וישם לך שלום".

אברבנאל²⁷ בפירושו לברכת הכוהנים כותב:

ואמר "יברכך ה' וישמרך", **שהיא ברכה בענייני הגוף**, שיברך וישפיע עליהם טובות הרבה בני חיי ומזוני, וישמור אותם שלא יחסרו מהם, שכל דבר נוסף צריך שמירה... והפסוק השני ברך אותם **בטובות הנפשיות**, מהדעה והחכמה... ובפסוק השלישי באו מלבד השם הנכבד שש תיבות, שהן: ישא פניו אליך וישם לך שלום, לפי שהוא **כולל לשני השלמויות יחד, הגופני והנפשי**, ולכך היה מספר תיבותיו כמספר שני פסוקים הראשונים יחד, כי הפסוק הזה רומז, אל ההשגחה האלוקית על הגוף ועל הנפש יחד, עד שיגיעו אל תכלית ההצלחה... הנה אם כן יוכלו בברכות הקצרות האלה כל מיני הטובות, איש לא נעדר.

23 הופמן, עמ' 156.

24 ראו בהרחבה במאמרו של ע' פריש, "ברכת הכוהנים", דף שבועי לפרשת 'נשא' תשס"ד (מס' 550), אשר מציין את ההדרגתיות בתוכן הברכה אך אינו משווה לתחומים אחרים.

25 ר' יצחק עראמה (1420-1494) היה מחכמי ספרד בדור הגירוש. שימש כרב במספר קהילות בספרד, גורש לפורטוגל, עבר לאיטליה ונפטר בנאפולי.

26 ר' יצחק עראמה, ספר עקידת יצחק, ירושלים תשכ"א, שער ע"ד. הספר מכיל למעלה ממאה דרשות על פרשות השבוע.

27 דון יצחק אברבנאל (1473-1508). פרשן תנ"ך, פילוסוף, מדינאי ואיש כספים. נולד בליסבון ונפטר בוונציה.

28 פירוש על התורה, ירושלים תשמ"ד (ההדגשות שלי, א"א).

אריה ארוי

גם לפי דברי אברבנאל המדרג ברור: הבסיס – ענייני גוף, מעליו ענייני נפש, ובראש "תכלית ההצלחה" – השלום כמחבר גוף ונפש.
ר"ע ספורנו²⁹ מפרש על אתר:

"יברכך" בעושר ונכסים, שאם אין קמח אין תורה. "וישמרך" מן הגזלנים. "יאר" יגלה עיניך באור פניו להביט נפלאות מתורתו וממעשיו אחר שתשיג צרכיך בברכתו. "ישא ה' פניו אליך" לחיי עולם. כענין "כי עמך מקור חיים" וכו'. וכאמרם (ברכות יז ע"א) צדיקים יושבין [ועטרותיהם בראשיהם] ומתענגים מזיו השכינה. "וישם לך שלום" מנוחת שלום שהוא הנצחיות בלי תערובת עונש הראוי לכל שלם לחיי עולם.

לדעת ספורנו, הברכה הראשונה מתייחסת לצרכים חומריים ולביטחון. לדעתו, צרכים אלה מהווים תשתית הנדרשת כדי לאפשר לאדם היהודי לעסוק בצרכים נעלים יותר. העיסוק בצרכים הרוחניים ("יגלה עיניך באור פניו להביט נפלאות מתורתו וממעשיו") מתאפשר רק "אחר שתשיג צרכיך בברכתו". נמצאנו למדים כי ר' עובדיה ספורנו קדם למסלאו ולאדרפר בהבנה כי ראשית יש לספק את הצרכים החומריים וצורכי הביטחון ורק אחר כך יש מקום לסיפוק צרכים רוחניים.
המלבי"ם³⁰ כותב:

הברכה הראשונה כוללת הטבות גשמיות שהם נראים ומוחשיים... והיא כוללת ברכת הקניינים שעל זה אמר יברכך בנכסים; ברכת הגוף... ישמרך בגוף, ברכת כוחות הנפש התלויים בחומר... הברכה השנייה היא העניינים הנפשיים וזה מצוין בהארת פנים... הברכה השלישית מצד הקשר שיש לנשמה עם הגוף, וחותרם הברכה הוא "וישם לך שלום" – השלום שהוא שם כולל לכל ההצלחות וקיום לכל העולמות.

בהמשך מדבר המלבי"ם על השלום המאחד את כל כוחות הנפש של האדם ויוצר הרמוניה ביניהם. ובלשונו: "יתחברו (כוחות הנפש) לאחדות ע"י הנפש האלוקית המחברת אותם להעמדת הגווייה"³².

רש"ר הירש³³ מפרש כי "הברכה הראשונה מברכת את ישראל בהצלחת נכסיהם הגופניים והחומריים ובהגנה מפני כל השפעה מזיקה". הברכה השנייה עוסקת ב"הענקת כישרונות רוחניים... ה' יעניק לנו את הכישרונות הרוחניים הדרושים כדי שנוכל... להכיר ולהבין את פני ה' שנתגלו לנו". לדעת רש"ר הירש, 'פני ה'' הם מטרותיו של הקב"ה שתוגשמה "ע"י הנהגת ה' ועל ידי האדם העושה את רצון ה' בחירות". על הברכה השלישית הוא אומר: "גם כאן כבר נאמרה ברכה

- 29 רבי עובדיה ספורנו (1476-1550). רב, רופא ופרשן מקרא באיטליה.
30 רבי מאיר לייבוש בן מיכל (1789-1809). רב במזרח אירופה ובמרכז. נלחם ברפורמים ברומניה, ונחשב ממפרשי התנ"ך הגדולים של המאה התשע עשרה.
31 ספר תורת אלוקים עם פירוש המלבי"ם, הוצאת מנורה התשט"ז, עמ' 93-94.
32 לדעתו, משמעות זו של שלום פנימי – של האדם עם עצמו – כפי שהובנה ע"י המלבי"ם, דומה למשמעות שנתן א' מסלאו למונח 'שלום' בהדרכה שנתן לתלמידיו (ראה לעיל).
33 ר' שמשון בן רפאל הירש, ספר במדבר, תרגם הרב מ' ברויאר, ירושלים תש"ן, עמ' סז-סח.

ברכת הכוהנים – מודל הצרכים של בני העם היהודי

חומרית ורוחנית... לכך נוספת עתה ברכת 'ישא' וזו היא אפוא התוצאה האחרונה של הברכה, הכתר של ברכת 'יברכך' ו'יאר' שקדמו לה. משמעות הברכה היא קרבת ה'". רש"ר הירש מציין במפורש את הסדר הראוי לסיפוק הצרכים:

אין אנו נכספים לקרבת ה' כדי להשיג על ידיה ברכה חומרית ורוחנית, אלא אנו מבקשים ברכה חומרית ורוחנית כדי לעשות בה את רצון ה' – למען נהיה ראויים לברכת ה'.

פירושו של רש"ר הירש אף הוא מקדים כרונולוגית את המודלים של מסלאו ואלדרפר, ומקביל להם רעיונית, כאשר הברכה השלישית היא המימוש העצמי והצמיחה כפי שהן נתפסות בעין היהודית. מעניין ואף חשוב לציין כי לדעתו יש בברכת הכוהנים גם משמעות ראשונה במעלה של השתייכות והערכה חברתית, כאשר תוצאת הברכות היא ש"כל בעלי הרגש והמחשבה שמסביבך יראו בך השלמה לעצמם; אליך ישאפו, ובך יראו את היסוד להווייתם".

סיכום

במאמר זה ניסינו לחבר בין שני עולמות תוכן שונים: התורה ומדעי ההתנהגות, ולברוק את דרך ההתייחסות לצורכי האדם ולסיפוק צרכים אלה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בברכת הכוהנים מחד, ובתיאוריית הצרכים של א' מסלאו מאידך. חז"ל לימדונו כי "תורה קדמה לעולם",³⁴ ומסתבר כי יש דמיון רב בין ההתייחסות האלוקית לצורכי האדם ולסדר הנכון למילוי צרכים אלה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בברכת הכוהנים ובדרך שבה נתפרשה ברכה זו לאורך הדורות, לבין המודלים שהוצעו ע"י א' מסלאו ואלדרפר.

המדרג מודגם בדיאגרמות הבאות:

34 פסחים נד ע"א.

כפי שראינו, הברכה הראשונה בברכת הכוהנים כל עניינה בגשמיות, והיא מקבילה לצרכים פיזיולוגיים וצורכי ביטחון במודל של מסלאו. הברכה האמצעית עוסקת כולה בעניינים רוחניים שהם שייכות, אהבה והערכה חברתית, והיא מקבילה לשלבים האמצעיים במודל של מסלאו. בחלק הראשון של הברכה השלישית מובעת קרבת אלוקים אינטימית, וחלק זה מקביל לכבוד והערכה במודל של מסלאו, ובסיום ברכת הכוהנים עומד השלום כערך הנעלה ביותר המקביל לצורך במימוש עצמי הנמצא בראש פירמידות הצרכים של מסלאו ואלדרפר. כמו כן ראינו כי לדעת מסלאו, מימוש עצמי הוא צורך אינדיווידואלי המוגדר על פי המאפיינים הייחודיים של הפרט. ברכת הכוהנים מראה לנו במקביל, כי המימוש העצמי של עם ישראל כחברה וכפרטים מושג על ידי קרבת אלוקים ומערכת של קשר אינטימי עמו. כל האמור לעיל משתקף ברוב המוחלט של דברי המפרשים לדורותיהם, החל בחז"ל וכלה במפרשים מהמאה התשע-עשרה כדוגמת רש"ר הירש.

מה היא המסקנה המתבקשת מהדמיון הרב שבין ברכת הכוהנים והמודלים של מסלאו ואלדרפר? דומה כי העיון בברכת הכוהנים והשוואה בינה ובין המודלים של מסלאו ואלדרפר יכול לחזק את המודלים, ולסייע בהדיפת הביקורת על המודל של מסלאו, דהיינו המודל אמנם לא הוכח אמפירית, אבל מפרשי ברכת הכוהנים לדורותיהם הצליחו בעומק הבנתם את התורה ואת טבע האדם להגיע לתובנות באשר לצרכי האדם ולסדר הנכון לסיפוק צרכים אלה, שנים רבות לפני שעשו זאת מסלאו ואלדרפר במאה העשרים. ניתן לראות בברכת הכוהנים כפי שנתפרשה מעין צופן ומפתח אלוקי שכלל הידוע לנו לא היה מוכר למסלאו וממשיכיו, אשר הגיעו מתוך הדיסציפלינה המדעית למסקנות דומות.

ברכת הכוהנים – מודל הצרכים של בני העם היהודי

אנו שזכינו ולמדנו את ברכת הכוהנים ומשמעותה, יכולים ללמוד מהברכה ומהסדר הפנימי שבה, כיצד ובאיזה סדר עלינו לפעול לסיפוק צרכינו, ובמודל המעניין והחשוב של מסלאו נתבונן לאור מאמר חז"ל: "ליתא מילתא דלא רמיזא באורייתא".³⁵

ביבליוגרפיה

- מ' גפנר, ספר ברכת כהנים, ירושלים תשנ"ב.
אתר פרשת השבוע של אוניברסיטת בר אילן: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>
C. Alderfer, *Existence, Relatedness & Growth*, Free Press, New York 1972.
A.M. Bogardus, *Professional in Human Resources Certification Study Guide*, 2007.
E. Hoffman, *The Right to Be Human: The Biography of Abraham Maslow*, Hermeny P. Tarcher, Los Angeles 1988.
M. Jones, *Maslow's Hierarchy of Needs Can Lower Recidivism*, A.C.A. (American Correctional Association) 66 (2004), pp. 18-21.
A.H. Maslow, "A Theory of Human Motivation", *Psychological Review* 50, (1943), pp. 370-396.
G.L. McCormack, G. Evelyn, E.G. Jaffe, M. Goodman-Lavey, *The Occupational Therapy Manager*, American Occupational Therapy Association 2003⁴, p. 4, 12.
E.L.M. Rigolosi, "Management and Leadership in Nursing and Health Care: An Experiential Approach", *Leadership and Management in Nursing*, Springer Publishing Company, N.Y. 2005, p. 60.
H. Weinberg, "The Effective Time-binder and Maslow's 'Self-actualizing Person'", *E.T.C. (A Review of General Semantics)* 62 (2005), p. 313.

35 בתרגום חופשי "אין דבר בעולם שלא נרמז כבר בתורה". המקור הוא בבבלי תענית ט ע"א, שם כתוב: "מי איכא מידי דכתיבי בכתובי דלא רמיזי באורייתא".

